

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVII

2009. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević ZAROBLJAVANJE I STRELJANJE GENERALA DRAGOLJUBA MIHAILOVIĆA 1946. GODINE – Nova saznanja o arhivskoj građi	9
Ljubomir Petrović U OKRUŽENJU UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA	21
Nebojša A. Popović LJUBOMIR M. DAVIDOVIĆ – UVOD U BIOGRAFIJU	37
Ranka Gašić URBANIZACIJA MEĐURATNOG BEOGRADA	53
Milan Koljanin SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJI 1918–1937	67
Slobodan Selinić STRUČNJACI IZ ČEHOSLOVAČKE U JUGOSLAVIJI 1945–1948	79
Aleksandar Životić OTVARANJE ALBANSKOG PITANJA U JUGOSLAVIJI U SENCI SUKOBA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I INFORMBIRO-a 1948–1954	91
Ivana Dobrivojević „SVI U FABRIKE“! INSTANT INDUSTRIJALIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1945–1955	103
Dragan Bogetić JUGOSLAVIJA I SAD – OD SPORENJA KA SARADNJI	115
Srđan Cvetković METODE I OBLICI RADA SLUŽBI DRŽAVNE BEZBEDNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI	131
PRILOZI	
Mihael Antolović NACIZAM U KRITIČKIM VIĐENJIMA SAVREMENIKA	145

ISTORIOGRAFIJA

- Kosta Nikolić
SAVEZNICI, PARTIZANI I ČETNICI U DRUGOM SVETSKOM RATU 161
- Petar Dragišić, NEMAČKI I AUSTRIJSKI MEMOARI O KRIZAMA I
RATOVIMA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE DEVEDESETIH
GODINA 20. VEKA 171

PRIKAZI

- Tony Judt, REAPPRAISALS. REFLECTIONS ON THE FORGOTTEN
TWENTIETH CENTURY (Vladimir Petrović) 179
- ISTORIČARI, priredila Veronik Sal, Klio (Miomir Gatalović) 180
- Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, TRŠĆANSKA KRIZA 1945–1954
– VOJNO-POLITIČKI ASPEKTI (Dragomir Bondžić) 182
- Dragoljub M. Kočić, ZAPISI IZ LOGORSKOG PAKLA (Milan Koljanin) 184
- Kaspar Maze, BEZGRANIČNA ZABAVA. USPON MASOVNE
KULTURE 1850–1970 (Ivana Dobrivojević) 187
- POROČILO KOMISIJE VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE ZA
REŠAVANJE VPRAŠANJ PRIKRITIH GROBIŠČ 2005–2008
(Srđan Cvetković, Dobrivoje Tomić) 188
- MARGARET MACMILLAN, THE USES AND ABUSES OF HISTORY
(Branislav Radeljić) 190
- Lutar-Tavar Katrin, RAZAPETA TITOVA JUGOSLAVIJA, 1945–1991
(Lutard-Tavard Catherine, LA YOUGOSLAVIE DE TITO ECARTELEE
1945–1991) (Stanislav Sretenović) 192
- Momčilo Pavlović (prir.), DOKUMENTA CIA O JUGOSLAVIJI 1948–1983
(Marijana Todorović) 193

INFORMACIJE

- Informacija sa naučnog skupa *Desničini susreti 2009: Intelektualci i vlast, 1945–1954*, Zagreb 18. i 19. septembra, Zadar i Islam Grčki, 20. septembra 2009 (Dragomir Bondžić) 195

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJI 1918–1937*

APSTRAKT: U članku je prikazan stav Srpske pravoslavne crkve i njenih istaknutih predstavnika prema Jevrejima od stvaranja jugoslovenske države do smrti patrijarha Varnave jula 1937. Posebna pažnja je posvećena uticaju koji je na shvatanja i javno delovanje sveštenika i velikodostojnika SPC imao politički antisemitizam. Kao izvor korišćena je u prvom redu srpska verska štampa, objavljeni i neobjavljeni izvori i odgovarajuća literatura.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, religija, Jevreji, crkva

Tokom 19. veka proces sekularizacije evropskih društava, pre svega onih najrazvijenijih, bio je sve ubrzaniji. Industrijalizacija, urbanizacija, dramatična promena društvene strukture, kao i klasno organizovanje i stvaranje masovnih političkih partija i pokreta, među njima i revolucionarnih, davali su nov dinamizam i sadržaj društvenim odnosima. Sve naglašenije podele i društveni sukobi dobijali su ideologizovana tumačenja, koja su pretendovala na univerzalnost nudeći različite puteve za njihovo rešavanje.

Nasuprot deobi nacije i unutrašnjim sukobima, pre svega na klasnoj osnovi, ideologija nacionalizma nudila je jedinstvenu, beskonfliktnu zajednicu sporenju poreklom i istorijskom misijom. Za ostvarivanje takve zajednice u evropskim društvima uloga „drugog“, gotovo po pravilu, dodeljivana je Jevrejima, koji su time dobijali važnu društvenu funkciju. Sve razlike unutar nacionalne zajednice, pre svega klasne, topile su se i sažimale u jednu jedinu razliku: između Jevrejina i nejevrejina.¹ Prema ovakvim tumačenjima, oni koji ne mogu da se uklope u zajednicu predstavljaju ili strano telo u narodnom organizmu (Jevreji), ili su njegovo oruđe, nesvesno ili svesno.

I pored ravnopravnosti, tekovine građanske liberalne države, različiti oblici netolerancije i diskriminacije pogađali su one koji su svojom religijom, obi-

---

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Жан Пол Сартр, *Размишљања о јеврејском питању*, Београд 1992, 109–110.

čajima ili ulogom u društvu bili različiti od većine stanovništva. Savremenim evropskim društvima ponovo je kao idealan tip „drugog“ ponuđen stari neprijatelj hrišćanskog sveta – Jevrejin. Predstavu o Jevrejinu kao ubici Hristosa, inkarnaciji i simbolu Nečastivog (đavola, Antihrista), lihvaru, ritualnom ubici, trovaču hrane i vode, prenosiocu smrtonosnih bolesti, trgovcu hrišćanskim robljem (spisak optužbi je dug), dopunile su ili zamenile optužbe za sva nova društvena zla. Raspadanje tradicionalnog društva i na njemu zasnovanih jerarhijskih odnosa, društveni sukobi i revolucije, siromaštvo i beda jednih i bogatstvo drugih, tajne organizacije koje vuku konce događaja iz pozadine – tumačeni su destruktivnim radom Jevreja, većitog i Apsolutnog zla.²

Tradicionalni antisemitizam imao je izvor uglavnom u hrišćanskim dogmama, pre svega u onoj o „bogoubistvu“ (deicidu), na čemu su se zasnivale vekovima stvarane predrasude o Jevrejima i njihovoj religiji. To je umnogome određivalo mesto Jevreja u društvenoj strukturi, ali su se na tome zasnivali izolacija i progoni Jevreja u hrišćanskoj Evropi. Istovremeno, na odnos Jevreja i njihovog društvenog okruženja i na preobražaj tradicionalnog u moderni antisemitizam u pojedinim zemljama i nacionalnim sredinama uticali su ne samo magistralni istorijski tokovi, nego i njihov sopstveni istorijski razvoj. To je bio slučaj i sa balkanskim društvima koja su tokom 19. veka stvarala svoje nacionalne države po zapadnoevropskom uzoru nastojeći da nadoknade propušteno, napredujući pri tome različitim brzinom.³

Od obnove moderne srpske države u Srbiji u delovanju Srpske pravoslavne crkve (SPC), jedne od najznačajnijih nacionalnih i duhovnih institucija, nije mogao da se uoči antisemitizam. Istovremeno, postojale su tradicionalne predrasude prema Jevrejima i bilo je sveštenika koji su javno iznosili antisemitske stavove i podsticali netrpeljivost prema Jevrejima. Ipak, izvori svedoče da se radilo o pojedinim slučajevima koji su odudarali od stava crkvene jerarhije i najvećeg dela sveštenstva. To se pokazalo u Beogradu 1841. povodom optužbe Jevreja za ritualno ubistvo, jedne od najčešćih predrasuda tradicionalnog antisemitizma. Istraga je pokazala da su takve optužbe potpuno neosnovane, kao i da su masu protiv Jevreja podsticali pojedini sveštenici i đaci. Posle intervencije ministarstva unutrašnjih poslova i prosvete, angažovanjem mitropolita Srbije Petra (Jovanovića), rektora Liceja, direktora gimnazije i učitelja duhovi su se smirili.⁴ Mitropolit Petar je bio osnivač beogradske bogoslovije, crkveni i narodni prosvetitelj, sa kojim je otpočela nova epoha života SPC u Kneževini Srbiji. On je bio i vrhovni školski nadzornik, koji je inicirao stvaranje mreže narodnih škola, a nje-

---

² Dan Cohn-Sherbok, *The Crucified Jew. Twenty Centuries of Christian Anti-Semitism*, London 1992; Žan Delimo, *Strah na Zapadu XIV–XVIII veka. Opsednuti grad*, Vrnjačka Banja 1982, IX glava: *Sotonini pomagači, II – Jevrejin, Apsolutno zlo*, 199–223. Vidi i: Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd 2005, 135–146; Cvetan Todorov, *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Beograd 1994, passim.

³ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 489, 495.

⁴ Тихомир Р. Ђорђевић, *Ритуални злочин Јевреја*, Белешке о нашој народној поезији, Београд 1939, 9–10; Ženi Lebl, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 83–84.

govim nastojanjem počelo je štampanje udžbenika za bogoslovije i narodne škole.⁵ Pisac huškačkih antisemitskih članaka u listu *Svetovid*, koji su podstakli antijevrejske incidente sa tragičnim ishodom u Šapcu početkom 1865, bio je sveštenik Nikola Popović protiv koga je osam meseci kasnije pokrenut sudski postupak.⁶

Srpsko pravoslavno sveštenstvo i jerarhija imali su značajnu ulogu u borbi srpskog naroda za stvaranje nacionalne države i ujedinjenje. Ipak, uticaj crkve na srpski narod tokom 19. veka sve više je slabio uporedo sa kulturnim razvojem i političkim sazrevanjem.⁷ Prema jednoj skorašnjoj oceni, neproverene novine koje su stigle u Srbiju sa sekularizovanih zapadnih strana dovele su do sukoba unutar srpskog naroda, pojavile su se političke stranke koje su u dobroj meri zahvatile i crkveni kler i destruktivnim delovanjem razbijale jedinstvo crkve. Zbog podela koje su unosili u srpski narod stalo se na stanovište da političko delovanje sveštenika treba onemogućiti.⁸

Srpska država se, s druge strane, nije odriicala od uticaja na crkvu. Vlada je nastojala da na čelu beogradske mitropolije bude ličnost koja deluje u skladu sa poželjnom unutrašnjom i spoljnom političkom orijentacijom. Na traženje austrougarske vlade, knez Milan, odnosno srpska vlada, zbacio je 1881. mitropolita Mihaila, istaknutog liberala i slavenofila, organizatora nacionalnooslobodilačkih i prosvetnih akcija u okupiranim krajevima. Posle nove promene u političkoj orijentaciji zemlje, 1889. mitropolit Mihailo se vratio na raniji položaj. Zakonom o crkvenim vlastima od 1890. sa dopunama pojačan je uticaj državne vlasti na izbor mitropolita i na rad duhovnih sudova.⁹

Broj Jevreja u Kraljevini Srbiji bio je mali. Oni su sačinjavali manje od jednog procenta stanovništva i taj broj je uglavnom pratio porast ukupnog broja stanovnika. U Srbiji je 1884. živelo 4.160 (0,21%) Jevreja, a prema popisu iz 1910. među 2.911.701 stanovnika bilo je 5.997 (0,2%) Jevreja.¹⁰ Oni su uglavnom živeli u Beogradu, na Dorćolu, ali su sve više naseljavali centralni deo grada

⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад (1833–1859)*, Београд 1911, 14; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 324–353.

⁶ *Живети у Београду, 1851–1867. Документа Управе града Београда*, књ. 3, Београд 2005, 218–219; Harriet Pass Freidenreich, *A Quest for Community. The Jews of Yugoslavia*, Philadelphia 5740/1979, 180–181; Ž. Lebl, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, 104–105, 119–130.

⁷ Васа Чубриловић, *Историја српске политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 27–28.

⁸ Драгомир Сандо, *Двеста година православне црквене просвете у партиципацији националног живота и рада у српском народу*, Два века образовања у Србији. Образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004. године, приредио Зоран Аврамовић, Београд 2005, 257.

⁹ *Историја српског народа*, књига шеста, први том, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1983, 34–34, 65, 88, 107 (Чедомир Попов); Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, друга књига, 353–421.

¹⁰ Marko Perić, Srećko Stanić, *Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka*, Zbornik 6, Београд 1992, 281–289; *Резултати пописа*, Весник Српске Цркве, Орган Свештеничког удружења, март 1912, 276.

što nije ostalo bez negativnih reakcija u crkvenoj štampi. Dogmatsko osporavanje jevrejske vere (antijudaizam) najčešće je ostajalo u okviru teoloških rasprava. Ipak, u nekim crkvenim listovima mogli su da se nađu antisemitski članci sa optužbama Jevreja kao neprijatelja hrišćanstva.¹¹ Povodom oslobađajuće presude Bejlisu optuženom za ritualno ubistvo hrišćanskog deteta na procesu u Kijevu 1912, u *Glasniku Pravoslavne Crkve u Kraljevini Srbiji*, organu Arhijerejskog sabora, objavljen je komentar u kome je kao pouzdana činjenica navedeno da postoji više nerazjašnjenih ubistava hrišćanske dece u mestima gde žive Jevreji.¹² U istom listu izražena je bojazan od širenja poslovne aktivnosti „naših mojsijevaca“ i njihovog grupisanja u kraju oko sinagoge u ulici Cara Uroša. Uredništvo lista izgleda da nije bilo za punu versku toleranciju jer se članak završavao konstatacijom: „To se zove verska tolerancija...“¹³

Navedeni članci, međutim, ne mogu da karakterišu opšti stav Srpske crkve i njene štampe prema Jevrejima. Posle početka Balkanskog rata u *Glasniku* je objavljen sastav Glavnog odbora Kraljevine Srbije za pomoć vojnim obveznicima postradalim u ratu. Predsednik odbora je bio arhiepiskop Dimitrije, budući srpski patrijarh, a među ostalim članovima nalazili su se jeromonah dr Nikolaj Velimirović, suplent Bogoslovijske Sv. Save, Merkuša E. Buli, predsednica Ženskog jevrejskog društva, Šalom Ruso, član uprave Jevrejskog društva.¹⁴ U *Vesniku Srpske Crkve* objavljavani su prilozi protiv ukorenjenih predrasuda o Jevrejima, kao što je legenda o bludećem (lutajućem) Jevrejину, koja je bila vrlo raširena u Nemačkoj, Skandinaviji, Holandiji, Belgiji i Francuskoj.¹⁵

Srpska pravoslavna crkva je prema Jevrejima imala stav blagonaklone tolerantnosti, koji je, generalno gledajući, ostao i posle stvaranja jugoslovenske države 1918. I pored donekle usporene društvene emancipacije Jevreja u odnosu na razvijena evropska društva, na takav stav presudno je uticala tradicionalna verska trpeljivost iz vremena Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije. Dobri odnosi sa jevrejskom zajednicom potvrđeni su tokom oslobodilačkih ratova kada su Jevreji delili zlo i dobro sa srpskim narodom i njegovom crkvom.

Srpski narod i njegove pravoslavne crkvene jerarhije, do tada podeljeni državnim granicama, svesrdno su podržali stvaranje jugoslovenske države u kojoj su se (gotovo) svi Srbi našli u istoj državi. Ubrzo posle ujedinjenja, 1920. godine, stvorena je jedinstvena crkvena organizacija pod imenom Srpska pravoslavna crkva, koja je imala dosledno državotvorni i jugoslovenski stav.¹⁶ Rodoljublje srpskih Jevreja i njihov doprinos oslobođenju i stvaranju jugoslovenske države, kao

¹¹ Хришћанство за прва три века, Хришћански весник, бр. 10, 15. август 1879, 218.

¹² Нешто о убиству Јушчинског, Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији, бр. 23, 1912, 495–496.

¹³ Како нас штити власт, Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији, бр. 16, 15. август 1912, 256.

¹⁴ Исто, бр. 20, 15. октобар 1912, 316–318.

¹⁵ Мих. Д. Миленковић, О Блудећем Јеврејину, Весник Српске Цркве, мај–јун 1913, 343–354.

¹⁶ У посланици Светог архиепископског sabora СПЦ почетком 1941. наводи се и следеће: „Ва-ше дужности према држави и народу су данас веће него икада; предајте им се истински и народски, хришћански и југословенски“, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 1, Београд 1941.

i naglašeno patriotski stav prema njoj, učvršćivali su tradicionalan odnos SPC prema jevrejskoj zajednici.¹⁷ Ipak, burni politički događaji i ideološke podele, kao i moderni antisemitizam, uticali su na stavove sveštenstva SPC, među njima i pojedinih njenih najistaknutijih predstavnika.

Najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve su u svojim istupima pored patriotizma isticali i toleranciju kao jednu od glavnih dužnosti vernika. Prilikom ustoličenja u Peći 28. avgusta 1924. patrijarh Dimitrije je na kraju govora istakao sledeće: „Bratsku zajednicu u našoj slobodnoj domovini dužni smo da čuvamo kao svoje najveće blago.“ Obećao je zatim da će neumorno propovedati ljubav „svima sinovima naše Crkve, da je imaju ne samo među sobom nego i prema svojoj braći drugih vera“.¹⁸ Isticanje načela verske tolerancije nastavili su i naslednici patrijarha Dimitrija.

Jevrejska zajednica visoko je cenila ulogu SPC u izgradnji srpskog društva kao otvorenog i tolerantnog, u kojem su Jevreji imali jednaka prava i jednake dužnosti. Međusobno poštovanje između organa SPC i njenih sveštenika i Jevreja uticalo je na to da je u Srbiji bilo manje antisemitizma nego u drugim zemljama.¹⁹ Izrazi podrške predstavnika SPC Jevrejima bili su posebno značajni u teškim vremenima koja su stizala od druge polovine 30-ih godina. Jevrejska štampa je beležila istupanja predstavnika SPC koja su se ticala Jevreja, kao što je prenosila i istupe predstavnika drugih verskih zajednica, ukoliko ih je bilo.

U SPC nisu postojali jača klerikalna tradicija i prozelitizam i ona je tradicionalno nastojala da na odnose u društvu deluje samo svojim moralnim autoritetom. Ipak, bilo je optužbi da se Srpska crkva približava klerikalizmu kakav postoji kod katolika. Sredinom 20-ih godina profesor Čedomir Marjanović oštro je kritikovao stanje u SPC i zaključio sledeće: „Prema svemu ovome mi Srbi nismo takođe bez klerikalizma, on nije onako razvijen u potpunosti kao na Zapadu, on nije onako mrtav kao u Rusiji; ni onako agiln kao kod rimokatolika, ali je glavno da je podloga tu, da je težnja tu i da se on razvija.“²⁰ Kritike SPC za manifestacije klerikalizma dolazile su i od liberalne jugoslovenske javnosti, koju je sredinom 30-ih godina predstavljao list *Javnost/Javnost* pod uredništvom Nike Bartulovića.²¹

¹⁷ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд 2008, 328–329.

¹⁸ *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд 1971, 25.

¹⁹ Моша А. Меворах, *Нешто мало о животу Јевреја у Београду. Из прошлости*, Зборник 6, Београд 1992, 436–437.

²⁰ Др Чедомир Марјановић, *Клерикализам и школа*, Београд 1924, Библиотека савремених религиозно-моралних писаца, 62–63. Главни просветни савет је 30. маја 1925. одбио понуду Ђ. Марјановића да се ова његова књига препоручи као поклон ученицима учитељских школа приликом испита са образложењем да није подесна за такву сврху „јер је политичког карактера“; Архив Југославије, фонд Министарство просвете (ознака фонда: 66), 484–764, Записник 1.449 редовног састанка Главног просветног савета од 30. маја 1925.

²¹ Нико Бартуловић, *Наши однос према клерикализму*, *Javnost*, Nedeljnik časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja, br. 6, Београд, 8. фебруар 1936, 133–135. Уз načelan став и критику клерикализма код све три главне вере у Југославији, Bartulović је kritikovao politiku „seniorske grupe, kojoj су на челу они који су, као своје geslo, uzeli: 'Nisam došao da donosim mir,

Sredinom 30-ih godina u listovima SPC obnovljena je rasprava o odnosu crkve, odnosno sveštenika i politike. U skopskom *Hrišćanskom delu* delovanje Rimokatoličke crkve isticano je kao uzor jer je ona zabranila svome sveštenstvu da se kandiduje za narodnu skupštinu, ali njeni sveštenici ipak učestvuju u političkom životu. „Samo što oni to rade na način koji im osigurava uticaj na celokupnu pastvu bez razlike kojoj partiji ona pripada. Prema tome moglo bi i naše pravoslavno sveštenstvo da nauči od njih ponešto i u pogledu svoga držanja prema političkom i partijskom životu...“²² Stavovi izraženi u ovom i drugim člancima *Hrišćanskog dela* oštro su kritikovani u liberalnoj *Javnosti* kao klerikalni i u potpunju suprotnosti sa svetosavskom pravoslavnom tradicijom.²³

Javno političko angažovanje SPC izrazitije se osećalo samo prilikom pojedinih izuzetno važnih događaja kakvi su bili konkordatska kriza 1937. ili državni udar od 27. marta 1941. Ekstremno desne snage i antisemiti prekorevali su SPC zbog takvog stava i prebacivali su joj zbog tolerancije prema Jevrejima. Sredinom 20-ih godina u beogradskom nedeljniku *Politički glasnik* inicirana je antisemitska kampanja i upućen je prekora SPC zbog toga što u njoj ne postoji verska netrpeljivost prema Jevrejima. Prema tvrdnji lista, Srpska crkva je „odmah posle Ustanaka, a naročito posle pobede demokratije, utonula u potpuno mrtvilo“.²⁴

Ekstremno desne snage su i narednih godina tražile mnogo veće političko angažovanje SPC. U tome je najdirektniji bio vođa Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor Dimitrije Ljotić. Nešto pre agresije osovinskih sila i okupacije zemlje, poluzvanični glasnik žičke eparhije *Žički blagovesnik* sproveo je anketu o odnosu pravoslavnog sveštenstva u Jugoslaviji prema politici. Tim povodom Dimitrije Ljotić je polemisaio sa stavom oca Justina da sveštenici treba da žive sveto i da im nije mesto u političkim partijama. Ljotić se složio da im nije mesto u partijama, ali je istakao da sveštenici moraju da se politički angažuju i pomognu političke organizacije koje se bore za rešavanje sudbinskih narodnih pitanja, tim pre što Crkva kao celina ostavlja važna narodna pitanja bez uticaja. Pri tome je, bez sumnje, imao u vidu svoj pokret. Istakao je da Pravoslavna crkva nema velikog uticaja na politički život naroda, što je „i šteta i neprocenjivi greh veliki“.²⁵

---

nego rat!’ i koji time više štode veri, nego što joj koriste.“ Ovo je bila aluzija na istupanje zagrebačkog nadbiskupa-koadjutora Alojzija Stepinca februara 1935. prilikom prvog javnog nastupa na proslavi Papinog dana u velikoj dvorani Zagrebačkog zbora (sajma) pred više hiljada ljudi, koji su burno odobravali te reči; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948 (reprint Beograd 1986), 420–422.

²² Др. Драг. Аранђеловић, *Свеишеник и политика*, Хришћанско дело, Часопис за хришћанску културу и црквени живот, свеска 2, Скопље 1935, 116–118.

²³ Православац, *Мало православног клерикализма*, Јавност, бр. 18, 2. мај 1936, 412–413.

²⁴ *Јеврејска опасност. Невидљива интернационала и наша држава*, Политички гласник, бр. 21–22, 23. август 1925.

²⁵ *Светосавско свеишениство и политичке партије*, Жички благовесник, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, 16–21; Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, књ. 8, Београд 2003, 12–17.

Kрупne promene na političkoj i ideološkoj karti Evrope pri kraju i neposredno po završetku Prvog svetskog rata dale su političkom antisemitizmu izuzetno snažan podsticaj. Posle pobeде revolucije u Rusiji 1917. godine „boljševička opasnost“ je postala politička činjenica prvog reda koja je u mnogome uticala i na odluke Mirovne konferencije. U Evropi, ali i van nje, izuzetno se raširilo mišljenje da su boljševizam stvorili Jevreji. Time je osnažen jedan od glavnih antisemitskih stereotipa po kome Jevreji stoje iza organizovanog radničkog pokreta, odnosno njihovih političkih partija, socijalista i komunista. Progoni pripadnika komunističkih organizacija bili su jedan od prioriteta politike vlada brojnih država, ne samo autoritarnih nego i demokratskih, dok je antikomunizam postao izuzetno snažan izvor antisemitizma ne samo u Nemačkoj već i u SAD, Francuskoj, Italiji, Japanu.²⁶

„Racionalno jezgro“ ovog stereotipa bilo je veoma istaknuto mesto Jevreja u boljševičkoj revoluciji i u vođstvima kratkotrajnih sovjetskih republika od Bavarske do Mađarske.²⁷ Tu argumentaciju osnaživalo je delovanje novostvorene međunarodne komunističke organizacije, Treće, Komunističke internacionale (skraćeno: Kominterne) osnovane 1919. u Moskvi i njoj podređenih nacionalnih komunističkih partija. Njihovo delovanje bilo je nesumnjivo deo planirane svetске komunističke revolucije koja je pod vođstvom „prve zemlje komunizma“ trebalo da izvrši temeljnu promenu društvenih odnosa i preobražaj civilizacije na novim načelima.

Kao i jugoslovenska država i Dvor, SPC i njeni velikodostojnici su iskazivali podršku Ruskoj pravoslavnoj crkvi (zagranichnoj) i njenom sveštenstvu. Oni su, zajedno sa više od 40.000 ruskih izbeglica, uživali gostoprimstvo jugoslovenske države, ali su i sami dali veliki doprinos zemlji domaćinu, pre svega u oblasti kulture, nauke i umetnosti.²⁸ Velika stradanja ruskog naroda i sveštenstva tokom boljševičke revolucije i u sovjetskoj državi kao da su potvrđivali stare slovenofilске ideje o nepomirljivom sukobu dva sveta oličena u „slovenskom Istoku“ i „evropskom Zapadu“.²⁹ Zapadni pandan ovakvim shvatanjima može se naći u nizu predrasuda prema pravoslavnom Istoku i ruskoj državi koje sublimiše pojam rusofobija.³⁰

²⁶ Норман Кон, *Позив на геноцид. Мит о светској завери Јевреја и Протоколи сионских мудраца*, Нови Сад 1996, 246–249, 256–258. Antikomunizam je bio osnova širenja antisemitizma i u nekim zemljama bez Jevreja, na primer u Japanu, koji je takođe proklamovao borbu protiv „judeo-masonsko-boljševičkih kandži“; Н. Кон, *н. д.*, 264. О širenju antisemitizma u SAD posle 1918. vidi: John Higham, *Send These to Me. Immigrants in Urban America*, revised edition, Baltimor–London 1984, 166–167.

²⁷ Yuri Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton–Oxford 2004, 170–188; Марко Аурелио Ривели, *‘Бог је с нама!’ Црква Пуја XII, саучесника нацифашизма*, Београд 2003, 36–48.

²⁸ Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, књ. 1–2, Београд 2006, *passim*.

²⁹ Latinka Perović, „Rusija i Evropa“ *N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Evropi*, Republika, Београд, јануар 1994; Ista, *Slovenofili i slovenofilstvo*, Republika, мај 1992.

³⁰ Милорад Екмечић, *Србофобија и антисемитизам*, Шабац 2000, 5–7, 30–32; Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 343, 345–348.

Boljševička revolucija je bila proizvod marksizma, odnosno jedne eminentno zapadne ideologije za koju se stoga tvrdilo da je potpuno strana duhu ruskog i drugih slovenskih naroda. Na toj osnovi Oktobarska revolucija je još više ojačala antizapadni diskurs u pravoslavnom svetu. U drugoj polovini 19. veka na slovenofilsko suprotstavljanje Zapadu uticao je i moderni antisemitizam, koji je boljševička revolucija izuzetno osnažila. Potvrda za to nalazila se u velikoj ulozi Jevreja u revoluciji i sastavu najvišeg boljševičkog rukovodstva. Antisemitski stereotip o Jevrejima kao pokretačima i vođama boljševičke revolucije, koja je srušila carsku Rusiju, zaštitnicu Srba i pravoslavlja, i težila da zavlada svetom bio je od presudnog značaja za širenje antisemitizma među sveštenstvom SPC.

Ispoljavanja antisemitizma sveštenika SPC bila su relativno malobrojna i uglavnom ograničena na napise u crkvenoj štampi. Ona svakako nisu reprezentovala stav SPC prema Jevrejima, ali njihova težina nije bila mala budući da su ovakvi napisi mogli da se pročitaju i u nekim od najvažnijih glasila Srpske crkve. Njihova osnova uglavnom je bila antiboljševička, odnosno antikomunistička, ali je dobila i sve druge elemente modernog antisemitizma. Pri tome su bili naglašeni i elementi antijudaizma, odnosno dogmatskog osporavanja jevrejske vere. Među onima koji su se isticali svojim antisemitizmom u napisima u srpskoj verskoj štampi bilo je i nekoliko ruskih sveštenika-emigranata. Iako malobrojni, ovi napisi uticali su na širenje antisemitizma među vernicima SPC, na šta je delovala i činjenica da se većina sveštenika i kaluđera antisemitske orijentacije politički angažovala u pokretu Zbor.

Nasuprot tome, stajala su stalna zalaganja crkvenih velikodostojnika SPC za hrišćanska načela jednakosti i za srpsku tradiciju tolerancije, pri čemu su često javno izražavane simpatije za jevrejski narod. To je redovno prenošeno u jevrejskoj štampi, pre svega u glavnom listu jugoslovenskih Jevreja zagrebačkom *Židovu*. Dvadesetih i početkom tridesetih godina u izrazima simpatija za jevrejski narod posebno su se isticali istupi vladike timočkog, kasnije bačkog, dr Irineja (Čirića).³¹ Zagrebački mitropolit dr Dositej čestitao je septembra 1933. Jevrejima Novu godinu, a zatim je istim povodom posetio nadrabina dr Gavru Švarca. U jevrejskoj štampi tim povodom je istaknuto da se mitropolit često zalagao za prijateljske odnose i mir među sledbenicima raznih veroispovesti, kao i da je ovaj prijateljski gest proizveo dubok utisak na jevrejsko stanovništvo.³² Povodom smrti patrijarha Dimitrija početkom aprila 1930, vrhovni rabin Alkalaj uputio je Sinodu SPC izraze saučešća istakavši da su jugoslovenski Jevreji u njemu imali velikog prijatelja koji je sa poštom i lojalnošću gledao na jevrejsku versku zajednicu. Na

---

³¹ *Српски владика јеврејском рабинеру*, Јеврејски гласник, бр. 8, 23. фебруар 1921, 3–4; *Предавање Њег. Преосвећенства епископа тимочког г. Иринеја о 'Песми над песмама*, исто, бр. 9, 28. фебруар 1921, 7; *Г. др Ђирић и Јевреји*, Самоуправа, бр. 10, 11. март 1921; *Velika priredba u Novom Sadu*, *Židov*, бр. 5, 30. јануар 1931, 8. Види и: Војислав Стоја, *Владика Иринеј међу великанима*, Свеске за историју Новог Сада, год. 3, бр. 5, Нови Сад, фебруар 1994, 20–25.

³² *Prestavnik Pravoslavne crkve g. Metropolita zagrebački dr Dositej čestitao Jevrejima Novu godinu*, *Židov*, бр. 39, 29. септембар 1933, 4.

kraju je naglasio: „Jevreji u našoj Kraljevini srećni su što imaju pored sebe Srpsku pravoslavnu crkvu.“³³ Posle iznenadne smrti patrijarha Varnave u jeku krize oko konkordata Jugoslavije i Vatikana jula 1937, u izjavi saučešća vrhovni rabin dr Isak Alkalaj naglasio je i sledeće: „Ovu žalost naših pravoslavnih sugrađana jugoslovenski Jevreji utoliko više osećaju, jer su oni pored blagorodne i zaslužne Pravoslavne Crkve svagda uživali sve blagodeti svog materijalnog i duhovnog života.“³⁴

Patrijarh Varnava (Rosić) je bio veliki protivnik komunizma i pobornik srpsko-ruskog zbližavanja.³⁵ Prema oceni britanskog poslanika u Beogradu ser Nevila Hendersona iz 1930. godine, on se „previše meša u politiku i sklon je reakcionarnim shvatanjima.“³⁶ Na patrijarha su veliki uticaj imali stavovi izbeglog ruskog sveštenstva i stradanja Ruske pravoslavne crkve u Sovjetskom Savezu. Na toj osnovi patrijarh je prihvatio i javno zastupao neke od osnovnih postavki političkog antisemitizma. Sudeći po njegovim izjavama datim prvih meseci 1937, patrijarh Varnava je delio iluzije značajnog dela ruske emigracije da se uz pomoć nacističke Nemačke može srušiti boljševički režim i uspostaviti stari poredak u Rusiji, pri čemu se smatralo da Nemačka nema imperijalističkih namera.

U okružnici protiv komunističkog delovanja koju je patrijarh Varnava izdao na Božić 1936. nije bilo antisemitskih stavova.³⁷ Govor patrijarha Varnave na Spasovdan, slavu Opštine grada Beograda, 1936. godine, iz nekih razloga potpuno je prećutan u štampi.³⁸ Patrijarhov istup, međutim, na sahrani ruskog mitropolita Antonija, poglavara Ruske pravoslavne crkve (zagranične), avgusta 1936, bio je nedvosmisleno inspirisan antisemitskim stereotipom kojim su boljševici i sovjetska država identifikovani sa Jevrejima, što je negativno odjeknulo u jevrejskoj javnosti.³⁹ Razgovor patrijarha Varnave sa dopisnikom nemačke službene agencije DNB (Deutsches Nachrichten Buero) početkom januara 1937, koji je preneo i centralni list nacističke Nemačke *Voelkischer Beobachter*, pokazao je da patrijarh polaže velike nade u borbu nemačkog vođe Adolfa Hitlera protiv komunizma, odnosno boljševičke svetske opasnosti, i da ta borba „služi na korist celom čovečanstvu“. Patrijarh je na kraju ocenio da ta borba nema nikakve veze sa imperijalističkim ciljevima i da „opravdana borba nemačkog naroda za ravnopravnost zaslužuje poštovanje svih naroda.“⁴⁰

³³ Nj. Sv. Patrijarh Dimitrije, *Židov*, br. 15, 11. april 1930, 7.

³⁴ *Гласник, Службени лист Српске Православне цркве*, бр. 15, Сремски Карловци 6 (19) јул 1937, 496.

³⁵ Klaus Buchenau, *Just as real-life brothers. Serbian-russian contacts in the Ecclesiastical academy in Kiev (1850–1914) and in orthodox schools of interwar Yugoslavia (1920–1940)*, Tokovi istorije, br. 3–4, Beograd 2005, 63.

³⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. I (1921–1930), Beograd–Zagreb 1986, 672.

³⁷ *Патријарх Варнава против комунизма*, Београд 1943; шире у: Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Београд 2006, 153–154.

³⁸ *Око говора Патријарха Варнаве*, Јавност, бр. 23, Београд 6. јун 1936, 516.

³⁹ *Židov*, br. 34, 21. avgust 1936, 6.

⁴⁰ *Патријарх Варнава за борбу против комунизма*, *Гласник*, бр. 1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруар 1937, 33–34.

Ocene patrijarha Varnave imale su veliku političku težinu i bile su jedan od znakova promene jugoslovenske politike u vreme vlade Milana Stojadinovića. Liberalna jugoslovenska javnost oštro je osudila patrijarhovo političko angažovanje u korist nacionalsocijalističke Nemačke. S razlogom, pri tome se isticalo da „svako vezivanje naše borbe protiv boljševizma za bilo kakav fašizam, a naročito strani, pretstavlja samo vodu na mlin boljševizma, koji na taj način dobija izgovor da uzme masku pobornika protiv fašizma i reakcije“.⁴¹

Istog meseca, januara 1937, jedan drugi nemački list preneo je istupanje patrijarha Varnave na kongresu ruskih episkopa u kojem je on još više istakao značaj nemačkog vođe u borbi protiv komunizma. Tom prilikom patrijarh je naglasio kako je ranije „s teškom mukom mogao ustajati u odbranu Rusije protiv komunizma i internacionalnih jevreja i dokazivati, da nije moguć mir i tišina u Evropi, dok god se nacionalna Rusija ne uspostavi. Bio sam upućen sam na sebe. Ali Bog je poslao Nemačkom narodu jednog dalekovidog Firera, koji zastupa isto mišljenje koje sam i ja mnogo ranije stvorio u sebi, naime da boljševizam nije nesreća i opasnost samo za Rusiju, nego za celi hrišćanski svet i za kulturu Evrope.“⁴² I u drugim javnim istupima patrijarh Varnava je oštro osuđivao „internacionalno židovstvo“ zbog uništenja nacionalne Rusije i korišćenja bogatstva Rusije za svetsku revoluciju, „što nam dokazuje i današnja Španija“.⁴³

Iako bez antisemitskih poruka, negativan odjek u jevrejskoj javnosti imao je intervju patrijarha Varnave jednom berlinskom listu, dat sredinom maja 1937. u jeku borbe oko konkordata.⁴⁴ Patrijarh se zalagao za savez zemalja protiv boljševičke opasnosti, izražavajući simpatije za prvenstvo Nemačke i njenog vođe u toj borbi. Pohvalio je Hitlerovu politiku prema Rimokatoličkoj crkvi, žestoko napadajući pokušaj sklapanja konkordata Jugoslavije sa Vatikanom.⁴⁵ Ova izjava može da se shvati i kao svojevrsno upozorenje državnom vrhu da pokaže odlučnost prema namerama Rimokatoličke crkve oličenim u konkordatu, pri čemu je Hitler trebalo da posluži kao primer za ispoljavanje takve odlučnosti.

Stav jevrejske zajednice prema delovanju patrijarha Varnave bio je, ipak, pozitivan što se pokazalo povodom njegove iznenadne smrti jula 1937. u vreme najveće krize oko konkordata. S obzirom na sve okolnosti, to je i razumljivo. Najviši predstavnici jevrejske zajednice su u ime svih jugoslovenskih Jevreja izrazili iskreno saučešće zbog smrti patrijarha Varnave koji je „svojim stavom prema svima vjeroispovestima znao da pribavi poštovanje svih građana bez razlike“. U svojoj izjavi vrhovni rabin Isak Alkalaj je istakao da je žalost jugoslovenskih Jevreja tim veća „jer su oni pored blagorodne i zaslužne pravoslavne crkve vazda

⁴¹ Православац, *За наш антиболшевизам!*, Javnost, br. 3, Beograd 16. januar 1937.

⁴² *Глас Српске Цркве против комунизма*, Гласник, бр. 1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруар 1937, 34.

⁴³ *Гласник*, бр. 3–4, 2(15) март 1937, 87–88.

⁴⁴ *Jedan intervju Njegove svetosti Patrijarha Varnave 'Čuvajte Adolfa Hitlera'*, Židov, br. 21, 21. maj 1937, 3.

⁴⁵ *Гласник*, бр. 1–2, 1937, 33–34.

uživali sve blagodeti svoga materijalnog i duhovnog života.⁴⁶ Osim izjave vrhovnog rabina Isaka Alkalaja, u organu Srpske pravoslavne patrijaršije *Glasniku* preneti su povodom patrijarhove smrti i izrazi saučešća Jevrejske opštine u Beogradu, Jevrejske sefardske veroispovedne opštine, Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije.⁴⁷

---

⁴⁶ Од врховног рабина г. др. Исака Алкалаја, Гласник, бр. 15, 6(19) јул 1937, 496; *Smrt Patrijarha Srpskog Varnave, Židov*, br. 31, 30. jul 1937, 9.

⁴⁷ Гласник, бр. 15, 6(19) јул 1937, 502, 512–513.

Milan Koljanin

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND THE JEWS 1918–1937

Summary

Attitude of Serbian Orthodox Church towards the Jews in Kingdom of Yugoslavia was determined by the tradition of religious tolerance inherited from the Principality, later Kingdom of Serbia. Although the activity of Serbian Orthodox Church, as opposed to the Roman Catholic Church, was not characterized by clericalism, one could sense the increase of the political activity of the highest dignitaries of the church and of the part of the priesthood. Their understandings and actions were influenced by the Bolshevik revolution in Russia and great sufferings of the Russian Orthodox Church and people. That was the main cause of the increase of anti-Semitism of certain clerics and dignitaries of the SOC, which could be tracked in the religious press. All the main facets of modern political anti-Semitism were accepted, including the role of the Jews in the destruction of orthodox Russia and creation of world revolution. Some anti-Semitic stereotypes were used to a lesser degrees, such as that Jews bring the destructive influence of Western materialism and liberalism. Especially important were public speeches of Patriarch Varnava, which triggered negative reactions of the Jewish public. However, the overall attitude of Jewish community to the activity of Patriarch Varnava remained positive, which was obvious during his sudden death in July 1937 during the great Concordat crisis.